International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 18 March - April - 2025

शाश्वत विकासाकरीता ग्रामीण विकासामध्ये जिल्हा नियोजन मंडळाच्या भुमीकेचे आर्थिक व सामाजिक अध्ययन

वैभव गोपाल राऊत
संशोधक विद्यार्थी,
स्व.राजकमलजी भारती कला वाणिज्य व श्रिमती सुशिलाबाई विज्ञान महाविद्यालय आर्णी
Corresponding Author – वैभव गोपाल राऊत
DOI - 10.5281/zenodo.15251068

सारांश :

स्वांतत्र्यापुर्वी जमीनचे केंद्रीकरण एका ठरावीक वर्गाकडे झाल्याने मोठया प्रमाणावर विषमता वाढीस लागली होती. स्वातंत्र्यानंतर सरकारने समाजिक कल्याण हया तत्वाचा स्विकार व अंगीकार केल्याने जमीन धारणेची असलेली विषमता दुर करण्यासाठी अनेक जमीन सुधारणा कायदे मंजुर करून अमलात आणण्याची कार्यवाही सुरू केली गेली . तसेच काही जमीनधारणा व वतन इ. कायदे रद्द करण्यात आले. आचार्य विनोबा भावे सारख्या काही समाज सुधारकांनी 'भुदान चळवळ' चालवुन काही प्रमाणात समाजाची मानसिकता बदलण्याचे प्रयत्न केले.कुळ कायदा व सिलींग कायदा या कायदयांनी दुर्बल व वंचित समाज घटकांना जमिनीची मालकी देण्याचा प्रयत्न केला गेला. समाजवादी समाजरचनेचा स्विकार झाल्याने अनेक वंचित, दुर्बल, मागास जातींना जमीनीची मालकी प्राप्त झाली. १९८०-९० च्या दशकात मागासवर्गीय समाजाची गायरान अतिक्रमणे नियमानुकुल करण्याचा महत्वाकांची निर्णय शासनाने घेवुन त्याची अमंलबजावणी करण्यात झाली. समाजकल्याण साधणे व अनुसूचित जाती ,नवबौद्ध समाजातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना मुख्य सामाजिक प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांना हक्कांची जमीन मालकी मिळवुन देणे यासाठी शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय विभागा मार्फत कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड सबलीकरण व स्वाभिमान योजणा राबवली जात आहे . सदर योजनांची अमलबजावणी व यशोगाथा या बाबतचा उहापोह करण्याचा प्रयत्न या प्रस्तुत लेखात करण्यात आला आहे. सन २००४ -२००५ पासून अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकातील दारिद्र्य रेषेखालील भूमिहीन शेतमजूर कुटुंबाना ज्याच्याकडे जमीनीची मालकी नाही त्यांच्यासाठी ४ एकर कोरडवाहू किंवा २ एकर बागायती जमीन उपलब्ध करून देण्याचा शासन निर्णय घेण्यात आला .सदर योजना ही सामाजिक न्याय व विशेष सहाय विभाग व महसुल विभाग यांच्या समन्वयाने राबवली जाते. त्यासाठी शासनाकडून ५० टक्के अनुदान व ५० टक्के कर्ज याप्रमाणे अर्थसाहाय उपलब्ध करून दिले जाते .

प्रस्तावना :

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे जीवनमान आणि आर्थिक कल्याण सुधारण्याची प्रक्रिया , जे बहुतेकदा तुलनेने वेगळ्या आणि विरळ लोकवस्तीचे क्षेत्र असतात. [1] बऱ्याचदा, ग्रामीण भागात ग्रामीण दारिद्र्य असते, आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये प्रवेश नसल्यामुळे आणि शिक्षणासारख्या महत्त्वाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक नसल्यामुळे शहरी किंवा उपनगरीय आर्थिक क्षेत्रांपेक्षा गरिबी जास्त असते.ग्रामीण विकास हा पारंपारिकपणे शेती आणि वनीकरण यासारख्या जमिनीवर जास्त प्रमाणात वापरल्या जाणाऱ्या नैसर्गिक संसाधनांच्या शोषणावर केंद्रित आहे .तथापि, जागतिक उत्पादन नेटवर्कमधील बदल आणि वाढत्या शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागाचे स्वरूप बदलले

आहे. वाढत्या प्रमाणात ग्रामीण पर्यटन, विशिष्ट उत्पादक आणि मनोरंजन यांनी संसाधनांचे उत्खनन आणि शेतीला प्रमुख आर्थिक चालक म्हणून बदलले आहे.[2] ग्रामीण समुदायांनी विकासाकडे व्यापक दृष्टिकोनातून पाहण्याची गरज निर्माण झाल्यामुळे केवळ कृषी किंवा संसाधन-आधारित व्यवसायांसाठी प्रोत्साहन निर्माण करण्याऐवजी विकासाच्या विस्तृत उद्दिष्टांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे.शिक्षण, उद्योजकता, भौतिक पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक पायाभूत सुविधा या सर्व गोष्टी ग्रामीण भागांच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रामीण विकासाचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्थानिक पातळीवर उत्पादित आर्थिक विकास धोरणांवर भर देणे. अनेक समानता असलेल्या शहरी भागांच्या विपरीत, ग्रामीण भाग एकमेकांपासून खूप वेगळे आहेत. या कारणास्तव जागतिक स्तरावर ग्रामीण विकासाच्या विविध पद्धती वापरल्या जातात.[5]

विकासाचे दृष्टिकोन:

ग्रामीण विकास कृती ग्रामीण समुदायांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी आहेत. ग्रामीण विकास कार्यक्रम हे ऐतिहासिकदृष्ट्या स्थानिक किंवा प्रादेशिक अधिकारी, प्रादेशिक विकास संस्था, स्वयंसेवी संस्था, राष्ट्रीय सरकारे किंवा आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थांकडून वरपासून खालपर्यंतचे दृष्टिकोन होते. तथापि, 1960 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात राष्ट्रीय संघटना आणि ग्रामीण समुदायांमधील वियोगाचे प्रतिबिंबित करणाऱ्या एका गंभीर 'संघटनात्मक अंतर'मुळे ग्रामीण विकास अजेंडांमध्ये समुदायाच्या सहभागावर मोठे लक्ष केंद्रित झाले. बहुतेकदा हे विकसनशील देशांमध्ये राजकीय विकेंद्रीकरण धोरणांद्वारे साध्य केले गेले, विशेषतः आफ्रिकन देशांमध्ये लोकप्रिय, किंवा सामाजिक-राजकीय-आर्थिक निर्णय घेण्याची शक्ती आणि केंद्रीकृत सरकारांकडून स्थानिक सरकारांकडे प्रतिनिधी आणि नेतृत्व निवडण्याची धोरणे.[19] परिणामी, स्थानिक लोकसंख्या देखील विकासासाठी अंतर्गत उपक्रम आणू शकते . ग्रामीण विकास हा शब्द विकसनशील देशांच्या समस्यांपुरता मर्यादित नाही. खरं तर अनेक विकसित देशांमध्ये खूप सक्रिय ग्रामीण विकास कार्यक्रम आहेत. ग्रामीण विकासाचा उद्देश ग्रामीण लोकांच्या सहभागाने ग्रामीण जीवन सुधारण्याचे मार्ग शोधणे आहे, जेणेकरून ग्रामीण समुदायांच्या आवश्यक गरजा पूर्ण होतील.[20] बाहेरील व्यक्तीला स्थानिक क्षेत्रात प्रचलित असलेली परिस्थिती, संस्कृती, भाषा आणि इतर गोष्टी समजू शकत नाहीत. म्हणून, ग्रामीण लोकांना स्वतःला त्यांच्या शाश्वत ग्रामीण विकासात सहभागी व्हावे लागते. नेपाळ, पाकिस्तान, भारत, बांगलादेश सार ख्या विकसनशील देशांमध्ये, एकात्मिक विकास दृष्टिकोनांचा पाठपुरावा केला जात आहे.[21] या संदर्भात, अनेक दृष्टिकोन आणि कल्पना विकसित आणि अंमलात आणल्या गेल्या आहेत, उदाहरणार्थ, तळाशी-अप दृष्टिकोन, PRA- सहभागी ग्रामीण मूल्यांकन, RRA- जलद ग्रामीण मूल्यांकन, लोकांसोबत काम करणे (WWP),[22] इ. चीनमधील नवीन ग्रामीण पुनर्रचना चळवळ त्यांच्या पर्यावरणीय शेती प्रकल्पांद्वारे ग्रामीण विकासाला सक्रियपणे प्रोत्साहन देत आहे.

ग्राम व्यवस्थापन आणि समाज विकास कौशल्य:

खेडे हे आपल्या देशाचे हृदय आहे. खेडे हा विकासाचा महत्त्वाचा घटक आहे. जोपर्यंत खेड्याचा विकास होत नाही तोपर्यंत देशाचा विकास झाला असे आपण मान्य करू शकत नाही. तसं पाहिलं तर आधी खेडे तयार झाली आणि नंतर शहरे अस्तित्वात आली. महात्मा गांधी नेहमी म्हणायचे कि खेड्याकडे चला हा त्यांचा संदेश आजही तंतोतंत लागू होतो. कर्मयोगी गाडगे महाराज व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी सुद्धा आपल्या कीर्तनातून व कृतीमधून खेड्यांचे महत्त्व पटवून दिले आहे. मित्रांनो राष्ट्रसंत

तुकडोजी महाराजांची ग्रामगीता ही ग्रामविकास वरच आधारित आहे. संत तुकडोजी महाराज म्हणतात 'गावचा नकाशा हाच देशाचा नकाशा व गावावरून देशाची परीक्षा'. तर कर्मयोगी गाडगे महाराजांनी स्वच्छतेचा मंत्र आपल्या सर्वांना दिला आहे .

खेड्याचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल : भारत हा युवकांचा देश आहे कारण देशामध्ये 42 कोटी लोक युवक आहेत. युवक या व्याख्येत पंधरा ते एकोणतीस वयोगटातील युवकांचा समावेश होतो. युवकांमध्ये जिज्ञासा, जिद्द, चिकाटी, उत्साह, उपक्रमशीलता व वाहून घेण्याची क्षमता अशा अनेक प्रकारच्या ऊर्जा अस्तित्वात असतात. या युवकांना आपण योग्य दिशा देऊ शकलो व मार्गदर्शन करू शकलो तर हे युवक हे देशावरील भार न वाटता देशाची महत्त्वाची मानवी साधनसामुग्री होऊ शकतात .

शहर व ग्रामीण लोकसंख्या तुलना: 1901 मध्ये फक्त 2.58 कोटी म्हणजे 10 % लोक लोक शहरात राहत होते. 1951 मध्ये 10.00 कोटी म्हणजे 17% लोक शहरात राहत होते. 2011 च्या जनगणनेनुसार 32.00 कोटी लोक म्हणजे 38 टक्के लोक शहरात राहत आहेत. याचाच अर्थ आजही देशांमध्ये 62 % जनता खेड्यामध्ये राहते. म्हणजे आजही देशाच्या विकासबिंदू खेडे हेच आहे.

आपले गाव व आपण: बऱ्याच वेळा आपले गाव आपण शिक्षण, रोजगार व व्यवसाय यासाठी सोडतो व शहराकडे येतो. असे असले तरी आपले धागे खेड्याशी घट्टपणे जोडलेले असतात. आपण गावासाठी काहीतरी योगदान द्यावे असे प्रत्येकाची इच्छा असते. परंतु आपण आपली नोकरी, उद्योग, व्यवसाय ,शिक्षण इत्यादी कारणामुळे आपण इतके व्यस्त होतो की खेड्यापासून आपण दुरावतो. आपले मित्र, आप्तेष्ट व ग्रामस्थ आपल्याला काही वर्षांने ओळखत सुद्धा नाहीत ही मोठी शोकांतिका आहे.

शहरात गेलेल्या युवकां पासून ग्रामस्थ, आप्तेष्ठ व मित्र यांच्या अपेक्षा : शहरात गेलेल्या युवकां पासून ग्रामस्थ, आप्तेष्ठ व मित्र यांच्या अपेक्षा असणे ही सहज भावना आहे. आपण त्यांच्या अपेक्षा, भावना आणि स्वप्नपूर्ती पूर्ण करण्यास कमी पडल्यामुळे त्यांच्यामध्ये आपल्याबद्दल प्रेम तर राहातच नाही तर द्वेष आणि तिरस्कार सुद्धा निर्माण होतो. असे असले तरी गावातून शहरात गेलेल्या युवकाला मात्र आपल्या गावासाठी ,गावातील माणसांसाठी व गावाच्या मातीसाठी काहीतरी करावे असे नेहमी वाटते .

शहरात गेलेल्या युवकांची मानसिकता : मित्रांनो शहरात गेलेले युवकांच्या मनात गावाच्या विकासा बाबत अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यांना जरी गावा बद्दल आत्मीयता आणि विकासाबद्दल काही करावे वाटले तरी नेमके काय करावे? मार्गदर्शन मिळेल का? योग्य दिशा मिळेल का ?सहकार्य मिळेल का? यामुळे ते संभ्रमित होतात व यातच त्यांचे आयुष्य निघून जाते .

मनामध्ये विचारांमध्ये नंतर कृतीमुळे बदल करणे: हा बदल करण्यासाठी आपल्याला इतरांची साथ व मदत अत्यावश्यक आहे. असे असले तरी गावातील प्रस्थापितांना सहजासहजी कोणताही बदल नको असतो. कारण बदल झाले तर वाटेकरी वाढतील तसेच आपल्याला किती फायदा होईल आणि त्यामध्ये मला किती वाटा मिळेल ही त्यांच्या मनात शंका असते. यामुळे हे प्रस्थापित विरोध करतात, त्यामुळे हा विरोध विचारात घेऊन आपला वाटचाल कशी करायची आहे याचे आधी मनात गणित सोडवावे लागेल.

सर्वसमावेशक आराखडा आवश्यक : जोपर्यंत आपण गावाचा सर्वसमावेशक आराखडा विचारात घेणार नाही तोपर्यंत आपली वाटचाल व्यवस्थित सुरू राहणार नाही. म्हणजे आपल्याला मानसिकता बदलावी लागेल. सर्व मदत शासनाकडून मिळेल व अपयशाचे खापर शासनावर फोडायचे ही मानसिकता बदलणे खूप आवश्यक आहे .

स्वतःचे योगदान काय आहे आत्मपरीक्षण करण्याची वेळ : गावा पासून मला काय मिळते यापेक्षा मी

गावाला काय देऊ शकतो? माझे काय योगदान आहे ? सर्वांमध्ये ही भावना येणे आवश्यक आहे . यासाठी समाजाच्या दृष्टीची व विकास दृष्टीची पिढी निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे .

समविचारी लोकांनी गाव विकासासाठी एकत्र येणे गरजेचे: ही सुरुवात आपण आपल्यापासून सुरू करावी व आपण गावासाठी काय करु शकतो याचा विचार करावा व तशी कार्यवाही सुरू करावी . याचा आराखडा नकाशा रोड मॅप तो सुद्धा आपणच आपल्या बुद्धीनुसार तयार करावा. यासाठी समविचारी व सहकार्य करणाऱ्या युवकांना सोबत घेण्याचा प्रयत्न करावा . शेवटी एकाने काम करणे व संघटनेने काम करणे यात खूप फरक असतो. एक हजार लोकसंख्येच्या गावात किमान पन्नास समविचारी तर दोन हजार लोकसंख्येच्या गावात शंभर समविचारी लोक असातातच. त्यांनी एकत्र येणे आवश्यक आहे. या समविचारी लोकांनी पूर्वापार चालत आलेल्या परंपरा पद्धती याला धक्का न देता त्यांची विचारसरणी नवीन उत्साहाने आणि जोशाने होण्याची धडपड करावी . या समविचारी लोकांनी गावातील राजकारणी , शासकीय व सामाजिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न साधावा . गावातील पायाभूत माहिती संकलन होणे महत्त्वाचे असते . समविचारी युवकांनी मूळात सुरू असलेल्या राजकीय सामाजिक प्रशासकीय व्यवस्थेत किंवा सामाजिक व्यवस्थेत कुठेही धक्का लागू न देता गावातील पायाभूत माहिती व त्या अनुषंगाने एकत्रित आराखडा तयार करणे अत्यावश्यक असते. या समविचारी ग्रुप अथवा घटकाने गावातील पायाभूत समस्यांची व सोयी-सुविधांची माहिती जमा करणे अत्यंत महत्त्वाचे कठीण असे काम आहे. या पायाभूत सुविधांची माहिती गोळा करणे, तिचे विश्लेषण करणे व निष्कर्ष काढणे हे खूप आवश्यक आहे. अशी माहिती जो पर्यन्त गोळा होत नाही तोपर्यंत आपण गाव विकास आराखडा करू शकत नाही हे लक्षात घ्यावे.

खेड्यातील शासकीय कर्मचारी यांच्याशी सु-संवाद: या मंडळीच्या सोबत संवादच नाही तर सुसंवाद वाढायला आवश्यक आहे. हळूहळू हा सुसंवाद पंचायत समिती स्तरावर व तालुका स्तरावर यांच्यापर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. संवाद वाढला की शासकीय योजना चांगल्या प्रमाणे राबवता येतात. यासाठी या शासकीय कर्मचारी अधिकारी यांची मोबाईल क्रमांक ईमेल आयडी व्हाट्सअँप क्रमांक आपल्याजवळ असणे आवश्यक आहे. काही शंका-कुशंका असतील तर आपण त्यांना निर्भयपणे विचारले पाहिजे परंतु मित्रांनो त्यांना फोन करून डिस्टर्ब करणे योग्य नसते म्हणून आपण प्रोटोकॉल पाळावा व व्हाट्सअप वर आपला काय मुद्दा आहे तो पाठवावा आणि मग उद्या किंवा परवा सकाळी अकरा वाजता आपल्या सोयीनुसार फोन करतो असे त्यामध्ये लिहावे किंवा त्यांनी व्हाट्सअप उत्तर द्यावे असे म्हटल्यास त्यांनासुद्धा ते सोयीचे होते.

1. **वैयक्तिक बाबींच्या निर्देशांक वाढवणे :** उदा एक ज्या व्यक्तीमध्ये व्यसनाधीनता आहे त्याची व्यसनापासून सुटका करणे आवश्यक आहे. आपण समाजामध्ये बरेचदा पाहतो की सत्संग, आर्ट ऑफ लिविंग, विपश्यना ही अशी काही क्षेत्र आहेत. अशा संस्थांचीही मदत घेणे आवश्यक आहे .
2. **सामाजिक स्तरावरील बाबींचा निर्देशांक वाढवणे** : उदाहरण द्यावयाचे झाल्यास ग्रामपंचायत बैठक, ग्राम सभा अशा कार्यक्रमांच्या वेळी एकत्र येऊन गावातील समस्यांवर सकारात्मक चर्चा करणे आवश्यक आहे
3. **संस्थात्मक वाढ व विकास याचा निर्देशांक वाढवणे** : यामध्ये आपल्या खेड्यामध्ये ज्या संस्था संघटना व सेवाभावी संस्था आहे. त्यांच्या समस्या अडीअडचणी जाणून घेऊन त्यात सुधारूण करून त्यांचा निर्देशांक वाढवणे आवश्यक आहे. गावांमध्ये संग्राम केंद्र आहे त्याचा संगणक बिघडला किंवा प्रिंटर बिघडला आणि एखादी आयटी शिक्षण घेतलेला युवक आहे तर त्याने सहज त्याला सहकार्य करुन गावाचा विकास म्हणून ते व्यवस्थित सुरु करावे. भलेही दहा लोकांनी पन्नास रुपये वर्गणी काढून

केले तरीही संस्थात्मक वाढ व विकासाची बाब होऊ शकेल .गावांमधील शाळा आहे त्या शिक्षकांच्या अडीअडचणी समस्या समजून घेणे त्यांना प्रोत्साहन देणे व विद्यार्थ्यांचे योग्य रीतीने अभ्यास दर्जा वाढवणे अशा आपल्याला करता येईल. ह्या गोष्टी फक्त उदाहरण दाखल आहेत अशा प्रकारे प्रत्येक बाबीवर आपल्याला काम करायचे आहे

4. **शासन व सरकार स्तरावरील समन्वय निर्देशांक वाढवणे** : यामध्ये शासकीय योजनांचा लाभ व शासकीय योजनेचा लाभ पाहिजे असलेले लाभार्थी यांचा समन्वय साधून लाभ देणे आवश्यक आहे. उदाहरण द्यायचे झाल्यास उज्वला गॅस योजना चे उदाहरण घेवूया. याबाबत पात्र लाभार्थी यांची यादी घेणे, लाभार्थी यांचे फोर्म भरून घेणे, एजन्सी सोबत समन्वय साधने, पाठपुरावा करणे आणि लाभार्थ्यांना गस जोडणी मिळवून देणे. शासनाच्या योजनांच्या व्यवस्थित पाठपुरावा केला तर शासनाच्या योजना खेड्यापर्यंत पोहोचू शकतात व गरजू लोकांना त्याचा लाभ मिळू शकतो. उदाहरण द्यायचे झाल्यास अलीकडेच केंद्र सरकारने सामाजिक अंकेक्षण ही योजना सुरु केली आहे त्यामध्ये संजय गांधी योजनेचे एका खेड्यात पाच श्रीमंत व्यक्ती लाभ घेत होते तर दहा खरी गरज व्यक्ती अपेक्षित होती जेव्हा ग्रामसभा घेतल्या गेली तेव्हा त्या पाच व्यक्ती गुपचूप बाहेर पडल्या. आपली व आपल्या शेजाऱ्याची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. शासन आपल्या कडे लाभ घेऊन येईल यापेक्षा आपणच शासनाच्या योजनांचा लाभ संबंधितांना देऊ ही मानसिकता निर्माण करणे आवश्यक आहे .

अशा रीतीने खेड्यापासून दूर झालेले, शहरात शासकीय व खाजगी क्षेत्रात कर्मचारी व अधिकारी पदावर गेलेले किंवा यशस्वी उद्योजक व व्यावसायिक पदावर गेलेल्या व्यक्तींनी खेड्याची नाळ न तोडता आपल्या खेड्यामध्ये वैयक्तिक पातळीवर, सामाजिक पातळीवर, संस्थात्मक पातळीवर आणि शासन पातळीवर काम करण्यास सुरुवात करावी व आपल्या गावाच्या विकासामध्ये सहभाग घ्यावा. गावाचा - खेड्यांचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल आणि असा विकास होण्यासाठी युवकांनी खेड्यामध्ये प्रत्यक्ष जावून काम करणे आवश्यक आहे .सरते शेवटी देशातील बेचाळीस कोटी युवकांच्या हातात देशातील साडे सहा लाख खेड्यांचे भवितव्य आहे. कोण सुरुवात करते? यापेक्षा आपण आपल्या वैयक्तिक पातळीवर, कौटुंबिक पातळीवर सुरुवात करावी. चांगल्या कामाला व सकारात्मक कामाला निसर्ग सुद्धा साथ देत .चला आपण जागे होऊया, पुढे जावूया आणि उज्ज्वल भारताचे स्वप्न पूर्ण करूया.

निष्कर्ष :

तुम्हाला विरोध होणार हि आता प्रथम पायरी समजली पाहिजे. त्यामुळे स्वतच्या फायद्याचा विचार करणारे काही निवडक राजकारणी लोक, नेहमी स्वार्थ पाहणारे लोक, मला किती फायदा मिळेल, भांडण-तंटा लावणारे लोक अशा प्रकारच्या लोकांपासून तुम्हाला दूर राहणे जास्त फायदेशीर होईल. याशिवाय काही लोक असे असतात कि माझा फायदा झाला नाही तरी चालेल परंतु इतरांना फायदा व्हायला नको. या लोकांपासून आपण दूर राहावे. ह्या लोकांपासून दूर राहणे म्हणजे पलायन नाही हे लक्षात ठेवूनच.

संदर्भ:

1. ग्रामविकास आणि पंचायत राज विभाग | भारत
2. रस्तेबांधणीतून ग्रामविकास...मुख्यमंत्री ग्रामसडक योजना
3. मीण विकास आणि जिल्हा नियोजन – SPC
4. State Planning Commission
5. ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी उन्नत महाराष्ट्र अभियान योजना
6. Vikaspedia
7. *https://socialwelfare.vikaspedia.in ›*